

کتابشناسی

حسام الدین خوئی

علی صدرائی خوئی

حسام الدین است و در اشعارش به حسام تخلص می‌کند، و چون منشی دربار مظفرالدین یولق ارسلان بود لقب مظفری را نیز از ابن سلطان دریافت کرده است.

زندگی‌نامه

چنانچه ذکر شد او در شهر خوی به دنیا آمد و در تهاجمات مغول مجبور به ترك این شهر شد و به آسیای صغیر مهاجرت نمود، و در شهر قسطنونی^۲ به دربار مظفرالدین یولق ارسلان (جلوس ۶۸۳- سقوط ۶۹۱ق) راه یافت. او منشی دربار بود و در سایه توجه آن امیر در فن انشاء و نامه نگاری، که از مناصب مهم درباری آن عصر بود، به درجه والایی رسید.

اغلب تألیفات حسام به درخواست و به نام این امیر و اخلاف

۱. شهرستان خوی در غرب ایران در هفتاد کیلومتری مرز ترکیه واقع شده است. این شهر آرامگاه شمس تبریزی، مراد مولوی بوده است. در ایام صفویه این شهر پایتخت ییلاق شاه اسماعیل صفوی بوده و در جنگ‌های ایران و روس مقرر فرماندهی قوای ایرانی به سرکردگی نایب السلطنه عباس میرزا بود. بزرگان زیادی از این شهر به عالم علم و دین خدمت کرده‌اند که تفصیل آن در کتاب‌های تاریخ خوی امین ریاحی و مهدی آهاسی و سیمای خوی تألیف نگارنده حوالت است.

۲. قسطنونی: یکی از شهرهای ترکیه است در شمال غربی آن که مرکز ایالت قسطنونی است. ملوک روم آن را پایگاه قرار داده بودند و در قرن دوازدهم آن را تخلیه کردند. (لغت نامه دهخدا).

در عرصه ادبیات و علم و فرهنگ کشور پهناور ایران اسلامی در طول تاریخ ستارگان زیادی درخشیده و صفحه‌ای از برگ‌های زرین تاریخ علمی این کشور را رقم زده و در بستر خاک آرمیده‌اند، و با غروبشان یاد و نام آنان از صحنه فرهنگ و ادب نیز به فراموشی سپرده شد.

در این مقال، احوال و آثار یکی از چهره‌های گمنام ادبی را که در عصر خود نام آور عرصه علم و ادب بود، ورق می‌زنیم و یاد وی را گرامی می‌داریم.

حسام الدین حسن بن عبدالمؤمن خوئی، در قرن هفتم هجری قمری در شهر خوی^۱ چشم به جهان گشود.

تاریخ زندگانی این ادیب فرزانه با تهاجمات خانمان برانداز مغول مقارن گردیده و موجب شده که او از زادگاهش چشم پوشیده راهی روم (آسیای صغیر، ترکیه فعلی) گردد، و به همین سبب از تاریخ ولادت و وفات وی اطلاعی در دست نیست.

هم چنین از سایر تحولات زندگانی او، جز اشارات کوتاهی که خود در تألیفاتش به دست داده، خبر درستی در دست نداریم.

آن چه از شرح حال وی تا به حال از تتبع آثار وی و کاوش محققان ارجمند حاصل گردیده، چنین است.

نام و لقب

او نامش حسن فرزند عبدالمؤمن خوئی، ملقب به

سالم به در برده و به دست ما رسیده است. از این آثار میزان توانایی و قدرت قلم وی به خوبی مشهود است. این آثار به نظم و نشر فارسی است و موضوع آنها آداب منشی گیری و تعلیم انشاء، عروض و قافیه، ترجمه و تفسیر لغات و اشعار است. ما نیز آثار باقی مانده از وی را به ترتیب موضوعی در چهار موضوع تقدیم می داریم.

وی تألیف شده و در مقدمه آنها نامشان آمده است.

حاکمان عصر حسام الدین

گفته شد که حسام در شهر قسطنطنیه به دربار یولوق ارسلان راه یافت. یولوق ارسلان از امرای بنی چوپان است و تاریخ این سلسله به صورت های گوناگون نقل شده است. آن چه مسلم است، حسام الدین چوپان بیک یکی از امرای بزرگ سلجوقی منسوب به قبیله قایی است. او در حدود سال ۶۰۰ق به همراه سلاجقه، شهر قسطنطنیه را فتح کرد و در ازای این پیروزی این شهر به وی واگذار شد، و او حاکم آن نواحی گردید. پس از وی فرزندش، حسام الدین آلپ یورک^۲ و پس از او فرزندش مظفر الدین یولوق ارسلان ملقب به ابو الحرب^۴ حکومت آن نواحی را در دست داشتند. پس از مرگ یولوق ارسلان در سال ۷۰۴ق فرزندش ناصر الدین محمود حکومت را به دست گرفت تا این که در سال ۷۲۰ق با استیلا ی سلیمان تیمور اسفندیاری بر قسطنطنیه بر حکومت این خاندان پایان داده شد.

این خاندان که به چوپانیان و بنی چوپان مشهورند از سال ۶۰۰ق تا ۷۲۰ق یعنی ۱۲۰ سال بر قسطنطنیه حکمرانی نموده اند.^۵

حسام خوئی در عصر حکومت این خاندان بر شهر قسطنطنیه وارد شد. از مقدمه کتاب او بر می آید که او در عصر حکومت مظفر الدین یولوق ارسلان بن آلپ یورک (متوفای ۷۰۴ق) بر قسطنطنیه وارد شد و کتابش «نزّه الکتاب و تحفه الاحباب» را در محرم ۶۸۴ق به نام وی تألیف نمود. همین در غره رجب همان سال کتاب دیگرش «قواعد الرسائل و فرائد الفضائل» را به نام فرزند وی ناصر الدین محمود تألیف نمود.

از این امور روشن می گردد که حسام حداقل تا سال ۶۸۴ق در قید حیات بوده است، اما زندگانی وی بعد از این تاریخ و مدت و چگونگی آن، تا به حال از کتاب های تاریخ چیزی در این مورد نقل نشده است.

آثار باقی مانده

خوشبختانه تعدادی از آثار حسام خوئی از تند باد حوادث جان

الف: آداب منشی گیری و تعلیم انشاء

۱. نزّه الکتاب و تحفه الاحباب

این کتاب اولین تألیف نویسنده در فن انشاء است.

حسام این کتاب را به نام ابو الحرب یولوق ارسلان (متوفای ۷۰۴ق) فرزند حسام الدین الپورک فرزند امیر چوپان در محرم ۶۸۴ق تألیف نموده است. او کتابش را در چهار قسم ترتیب داده بدین صورت:

قسم اول: صد آیه از قرآن کریم که می شود آنها را در نامه گنجانید.

قسم دوم: صد حدیث از احادیث حضرت پیامبر (ص).

قسم سوم: صد سخن کوتاه از بزرگان مذهب.

قسم چهارم: صد بیت عربی که همه توسط وی به فارسی برگردانده شده اند.

آغاز این کتاب چنین است: «الحمد لله الذی تفضل علی عباده بمواهب الانعام».

تا به حال از این کتاب چند نسخه شناسایی شده که عبارتند از:

دانشگاه تهران، ش ۱۲۴/۵ و ۸۹۰، کتابخانه مجلس سنای سابق، ش ۴۷۲۴/۷ و ۱۸۷، کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار سابق) ش ۲۹۲۹/۱، کتابخانه ملی ملک تهران، ش ۶۳۲۳/۱۲، دارالکتب قاهره، ش ۳۳۵/۱ و ۴۲۴،

۳. در کتاب نسب نامه خلفا و شهریان نام وی آلپ یورک ذکر شده است. ولی در پاورقی همان کتاب به نقل از کتاب دول اسلامیه، خلیل ادهم، ص ۳۳۰ آلپ یورک نقل گردیده، با توجه به مقدمه کتاب «نزّه الکتاب» حسام الدین خوئی نقل خلیل ادهم تأیید می کرد، چون حسام نیز آن را مانند کتاب دول اسلامیه ذکر نموده است.

۴. این لقب را حسام خوئی در مقدمه کتابش برای این امیر ذکر نموده است.

۵. ر. ک: نسب نامه خلفا و شهریان و سیر تاریخی حوادث اسلام تألیف زامباور ترجمه دکتر محمد جواد مشکور، ص ۲۲۳ و تاریخ دولت های اسلامی و خاندان های حکومتگر، نویسندگان استانتون لین پول، بارنولد، خلیل ادهم، احمد سعید سلیمان، مترجم صادق سجادی، ج ۲، ص ۳۵۹.

کردن و وظایف صاحبان منصبان در آن دوره اهمیت دارد. فصل‌هایی از این کتاب همراه با فصل‌هایی از کتاب غنیة الکاتب توسط عدنان ارزی در سال ۱۹۶۳ م در آنکارا به چاپ رسیده است. هم چنین تمام این کتاب در فرهنگ ایران زمین، ش ۲۸ به تصحیح ماریو گریناشی به چاپ رسیده است.

کنز اللطائف (فارسی)

در علم انشاء و نامه‌نگاری، مؤلف در آن ۴۹ عدد از نامه‌ها و منشآت خود را درج نموده است. [کشف الظنون ۲/۱۵۱۸].

ب: فرهنگ‌نامه‌ها

از حسام تاکنون دو فرهنگ‌نامه در لغت‌شناسایی شده است:

نصیب الفتیان و تشبیب البیان

فرهنگ منظوم عربی به پارسی است؛ مانند نصاب الصبیان فراهی، در پنجاه بند و دو رباعی روی هم ۳۵۵ بیت. آغاز آن چنین است:

الله واله وربّ ورحمان

فردو و واحد و حکیم و سبحان

هفت نسخه شناخته شده از این کتاب در فهرست نسخه‌های خطی فارسی، منزوی ۳/۲۰۴۴، معرفی شده است.

همچنین در این منابع این کتاب معرفی گردید:

[فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی ص ۱۲۶؛ فهرست نسخ خطی دانشگاه تهران ۱۳/۳۰۱۱؛ فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی تبریز ش ۲۹۴۰ و ۲۶۷۶، فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران ۱/۴۳۴ و ۶۳۸].

تحفه حسام

فرهنگ منظوم ترکی به فارسی است. که شاعر در آن به طور بدیع معانی لغات ترکی را به فارسی در قالب نظم بیان نموده است.

در آغاز آن در بحر «مفاعیلن مفاعیلن مفاعل» که مسدس مقصور می‌گویند، قطعه مفصلی سروده که آغاز آن چنین است:

خداوندا در توفیق بگشای

کنم فارسی و ترکی جفت و همتای

خدا تاری دی، بی زن یعنی سوهای

ای شه بویروق ایدیچی کارفرمای

کتابخانه فاتح ترکیه، ش ۲/۵۴۰۶ که فیلم آن به شماره ۵۹ در دانشگاه تهران موجود است.

در این منابع نیز این کتاب معرفی شده است:

کشف الظنون ۲/۱۹۴۵، فهرست نسخه‌های خطی فارسی منزوی ۳/۲۱۲۳، فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی ص ۱۲۶، فهرست نسخ خطی دانشگاه تهران ۲/۲۹۲، فهرست نسخ خطی کتابخانه ملک تهران ۹/۳۳۳ و ۵/۲۴۲.

قواعد الرسائل و فرائد الفضائل

حسام این کتاب را به فاصله چند ماه پس از اتمام کتاب سابق خود در غره رجب ۶۸۴ به نام امیر محمود فرزند یولوق ارسلان چوپانی تألیف نمود. او در این کتاب اصول و روش‌های نامه‌نگاری را ذکر کرده و برای هر مورد نمونه‌هایی را آورده است.

دو نسخه از این کتاب تا به حال شناسایی شده: کتابخانه فاتح ترکیه، ش ۵۴۰۹ که فیلم آن در دانشگاه تهران به شماره ۷۰۹ موجود است و کتابخانه ملی ملک تهران، ش ۱۱۹۶.

و در این منابع این کتاب معرفی گردیده:

[فهرست نسخه‌های خطی فارسی، منزوی ۳/۲۱۱۴؛ الذریعه ۱۷/۱۸۳، فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی ص ۱۲۷، فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران ۱/۴۰۵، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملک ۵/۱۲۴۲].

غنیة الکاتب و منیة الطالب (فارسی)

در نامه‌نگاری، شبیه کتاب قواعد الرسائل. تنها نسخه شناخته شده از این کتاب در کتابخانه فاتح ترکیه به شماره ۵۴۰۶ تحریر شده، در اواخر ربیع الثانی ۷۰۹ ق است که فیلم آن در دانشگاه تهران به شماره ۵۹ موجود است.

[فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران ۱/۴۰۵].

رسوم الرسائل و نجوم الفضائل (فارسی)

در نامه‌نگاری، حسام در این کتاب علاوه بر عنوان‌ها، نمونه‌هایی از فرمان‌ها را هم آورده که این نمونه‌ها برای روشن

د: اشعار

حسام با توانایی ادبی که داشت در شعر نیز ید طولایی داشت و به حسام تخلص می نمود. متأسفانه دیوان اشعار وی تا به حال شناسایی نشده و اشعارش باقی مانده از علاوه به قصیدهٔ مصنوع و روایع الافکار و قواعد الرسائل و نصیب الفتیان و تحفهٔ حسام عبارتند از:

ملتمسات

حدود صد قطعهٔ منظوم و رباعی است با دیباچه‌ای به نثر که شاعر در مورد درخواست هایش از سلطان عصر سروده است. آغاز: «آفرین فراوان صناعی را ساخت خاطر اهل سخن را...» در درخواست شطرنج گوید:

ای دست گهربار تو سرمایهٔ گنج
امروز نداریم هوای شش و پنج
شطرنج تو بفرست که صاحب هنران
در بازی شطرنج کشیده همه رنج
و در پایان کتاب گوید:

بہتر از جود و کرم کردار نیست
نیک خواهان این چنین دادند پند
سه نسخه از این کتاب تا به حال شناسایی شده:
کتابخانه‌های ملک تهران، ش ۱۱۹۶، کتابخانهٔ لالا اسماعیل ترکیه، ش [۴۸۷] کتابخانهٔ آکادمی بخارست رومانی که فیلم دو نسخهٔ آخر در دانشگاه تهران به شمارهٔ ۵۷۳ و ۶۲۲۵ موجود است. [فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران ۱/۴۹۹ و ۳/۲۱۴].

دیوان اشعار

چنان که ذکر گردید، حسام شاعری توانا و ادیبی زبردست بود. او قطعاً دیوان اشعار داشته که در تند باد حوادث یا از بین رفته و یا در گوشهٔ کتابخانه‌ای به دور از چشم محققان به فراموشی سپرده شده است. شیخ آقا بزرگ در ذریعه ۹/۲۳۶ از دیوان حسام یاد می کند، اما نسخه‌ای را نشان نمود.

از این کتاب تا به حال نسخه‌ای شناسایی نشده است. علی نقی منزوی در مقدمهٔ لغت نامه دهخدا چاپ جدید، ص ۲۲۳ پس از معرفی تحفهٔ حسام گوید:

«صاحب فهرست مخطوطات موصل یک لغت فارسی به ترکی منظوم در بیست بند به حسام بن حسن قونوی نسبت داده و من احتمال می دهم همین کتاب بوده و او در عبارت دچار اشتباه شده باشد. نسخه: حجیات موصل ۲۳۴ در بخش ادبیات شمارهٔ ۲ دفتر است. فهرست مخطوطات موصل ص ۱۱۵. هم چنین ر. ک: [الذریعه ۹/۲۳۶، فهرست نسخه‌های خطی فارسی ۳/۱۹۶۸].

ج: صنایع ادبی و شعری

از حسام یک قصیده و یک کتاب در صنایع شعری و ادبی باقی مانده که عبارتند از:

قصیده مصنوع (فارسی)

قصیده‌ای که مؤلف در بیان انواع صنایع بدیعی ساخته و در پایان سلطان رکن الدین قزل ارسلان بن کیخسرو را ستایش کرده است.

آغاز: الحمد لله واهب الغفار والصلاة علی نبیہ المختار.
الترصیع

ای جهان را به دولت تو قرار
ای زمان را به خدمت تو مدار
تنها نسخه شناخته شدهٔ این قصیده در کتابخانهٔ ملک تهران به شمارهٔ ۵۰۸۵ موجود است. ر. ک: [فهرست نسخ خطی کتابخانهٔ ملک ۸/۱۹۸؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، منزوی ۳/۲۱۴۵].

روایع الافکار فی بدایع الاشعار (فارسی)

در صنایع شعری، تنها نسخهٔ آن در کتابخانهٔ لالا اسماعیل ترکیه به شمارهٔ ۴۸۷ مخزون است که فیلم آن در دانشگاه تهران به شمارهٔ ۵۷۳ موجود است. [فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران ۱/۴۹۹].